

УДК 343.22

О. О. Шуміло, співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ВИДІВ НАСИЛЬСТВА СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті з кримінологічної точки зору розглядається проблема шкільного насильства, його види та їхня суспільна небезпека. Робиться висновок щодо значущості своєчасного виявлення та упередження шкільного насильства (буллінгу) в межах загального запобігання злочинності неповнолітніх.

Ключові слова: шкільне насильство, буллінг, види насильства.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Проблемі жорстокості в учнівському середовищі завжди приділялася пильна увага в засобах масової інформації, художніх творах і спеціальній літературі. Гуманізація пострадянської системи освіти, лібералізація інститутів сім'ї та школи, плекання толерантності й мультикультурного вектору розвитку суспільства передбачає зменшення соціальних негативів і насамперед сприяння побудові демократичних міжособистісних відносин на усіх рівнях соціальної ієрархії. Разом із тим сьогодні навіть у найрозвиненіших країнах світу спостерігаються спалахи дитячої та підліткової агресії, які й досі не мають єдиного наукового пояснення. Так, деякі науковці дотримуються позиції, що шкільна агресія є неминучим складником соціалізації, особливо важливої для хлопчиків як спосіб «загартування характеру» та підвищення конкурентоспроможності¹. Однак, на жаль, вияви такої жорстокості варіюються від безневинних жартів до систематичного цькування та умисних злочинних дій, зокрема, катувань, доведення до само-

¹ Бердышев И. С. Жестокое обращение в детской среде / И. С. Бердышев // Современные подходы к профилактике, диагностике и реабилитации детей, подвергшихся разным видам насилия в семье и обществе : науч. тр. Заоч. дистанцион. интернет-конф. (24–28 окт., 2011 г., Санкт-Петербург) / отв. ред. Регион. центр Семья. – СПб. : Homekid.ru, 2011. – С. 2.

губства й навіть убивств. Тому означена проблематика сьогодні є об'єктом надзвичайно актуального дослідження для широкого спектру наук.

Шкільне насильство становить предмет дослідження правників, оскільки держава зобов'язана гарантувати кожній дитині право на здорове дитинство і безперешкодне здобуття початкової та загальної освіти й карати винних у порушенні такого права. Водночас і психологи, педагоги та соціальні працівники, разом із криминологами, на підставі аналізу теоретичних даних та емпіричного матеріалу надають правоохоронцям і батькам школярів практичні рекомендації щодо виявлення перших ознак та запобігання жорстокості й насильства серед неповнолітніх.

Стан розробки проблеми. Історичний дискурс проблеми свідчить, що цькування в освітніх, казенних та інших дитячих закладах було відомо з давніх давен у багатьох країнах світу, у тому числі й на українських теренах у складі Російської імперії. Достатньо, наприклад, згадати нариси дитячої та підліткової агресії в «Очерках бурси» М. Г. Помяловського або класичній трилогії М. Горького «Детство», «В людях», «Мои университеты». Тим не менш, фундаментальні наукові дослідження феномену шкільного насильства було розпочато лише наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. норвезькими спеціалістами у галузі практичної психології Д. Олвеусом, А. Пікасом, Е. Роландом та іншими фахівцями, які зініціювали моделювання цієї проблеми й розробку стратегій профілактики. Американська школа вивчення проблем дитячої та підліткової шкільної агресії представлена психологами й психотерапевтами А. М. Хорном, Б. Глейзером, Т. В. Сейджером. Щодо України, то реальне усвідомлення цієї проблеми прийшло значно пізніше, а саме – після розпаду СРСР.

Теоретичні засади пострадянського дослідження протиправної поведінки неповнолітніх закладено в роботах Ю. М. Антоняна, Ю. Д. Блувштейна, Т. С. Барило, М. І. Ветрова, А. І. Долгової, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, К. Є. Ігошева, І. П. Лановенка, Ф. А. Лопушанського, С. Я. Лихової, А. Й. Міллера, Г. М. Міньковського, П. П. Михайленка, О. Я. Светлова, А. П. Тузова, Я. М. Шевченко та ін. Ними визначені окремі причини та умови формування

девіантної поведінки неповнолітніх у контексті дисфункції соціалізації останніх.

Кримінологічні дослідження шкільного дитячого насильства в Україні малочисельні, а ті, що виходять друком, є складовими загально-кримінологічних характеристик делінквентності неповнолітніх, де прояви агресії в юному віці висвітлені лише як один із різновидів маргінальної поведінки.

Метою статті є з'ясування сутності й видів насильства, вчинюваного неповнолітніми в загальноосвітніх закладах, окреслення його характерних рис і мотивацій в розрізі детермінації суспільно небезпечних перетворень особи неповнолітнього та його поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи міжособистісні відносини в дитячому та підлітковому середовищі, важливо відокремити фізіологічно та психологічно пояснювані сплески агресії від небезпечних проявів жорстокості. Як зауважує І. С. Бердышев, гіперактивні діти полюбляють штовхнути своїх однолітків у коридорах, з усіх сил штурхати інших гравців під час занять спортом, що нерідко викликає занепокоєння батьків та педагогів, проте відбувається через незалежні від цих учнів внутрішні біопсихологічні чинники. Відомо, що підлітковий період у хлопчиків здебільшого характеризується тимчасовим озлобленням, яке оточуючі сприймають як черствість та жорстокість, однак описане явище є більшою мірою тимчасовим, минушим і за мінімальною допомогою дорослих ніколи не трансформується у відверто насильницькі дії, спрямовані на умисне спричинення страждань іншим¹.

На противагу ж зовнішній, умовно нормативній жорстокості, справжня умисна жорстокість являє собою вкрай небезпечний симптом; стабільно стійкий та здатний до подальшого негативного розвитку феномен і серйозний привід замислитися для сім'ї, педагогів та інших дорослих осіб, які оточують агресивного підлітка. Жорстоке ставлення до іншого, на думку психологів, зрозуміле для дитини з дошкільного віку, і, якщо на тлі такого розуміння школяр

¹ Бердышев И. С. Жестокое обращение в детской среде / И. С. Бердышев // Современные подходы к профилактике, диагностике и реабилитации детей, подвергшихся разным видам насилия в семье и обществе : науч. тр. Заоч. дистанцион. интернет-конф. (24–28 окт., 2011 г., Санкт-Петербург) / отв. ред. Регион. центр Семья. – СПб. : Homekid.ru, 2011. – С. 6.

продовжує чинити неадекватні насильницькі дії, він внутрішньо переживає комплекс руйнівних відчуттів задоволення від такої форми поведінки¹. Таким чином, агресивні дії в шкільному дитячому й підлітковому середовищі можна умовно поділити на дві форми:

1) жорсткість, за якої власна вербальна й фізична агресія не сприймається школярем як насильство, тобто дитина здогадується, що чинить погано на словах або на ділі, але не вважає це чимось надзвичайним і не припускає, що іншій особі через таку поведінку може бути дійсно погано (виправдовується висловлюваннями на кшталт «то звичайні пустощі», «ніяке це не насильство»);

2) жорстокість, за якої кривдник усвідомлює, що від його слів та дій постраждалим дійсно погано, і нерідко зізнається, що домагався саме такого ефекту з метою «покарати», «помститися», «поставити на місце» і т. ін.

Сьогодні одним із найуживаніших в науковій літературі для позначення дитячої й підліткової жорстокості в школі є термін «буллінг», який ми використовуватимемо надалі як узагальнене визначення насильства серед учнівської молоді. Термін «буллінг» (від англ. *bullying* – бойові ігри молодих бичків) уперше з'явився в британській журналістиці, а згодом – у психологічній та педагогічній літературі 90-х рр. ХХ ст. для позначення агресивної поведінки однієї людини щодо іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу². Безперечно, явище буллингу досить часто зустрічається і в дорослих трудових колективах, проте ця поведінка бере свій початок у дитячому та молодшому підлітковому віці³. Як зазначає відомий російський науковець І. С. Кон, за останні 20 років буллінг став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем.

¹ Гензур Г.М. Вплив мультфільмів на формування моральних якостей старших дошкільників / Г.М. Гензур // Вісн. ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2013. – № 13 (272). – С. 69.

² Докукина Т.В. Буллінг – травля в школі [Електронний ресурс] / Т.В. Докукина // Офіц. сайт ОО «Беларуская организация врачей». – Режим доступа: http://belasma.gippokrat.by/bottom_news_block/children/bullying-v-shkolah/index.htm. – Загл. с екрана.

³ Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И. С. Кон // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15–18.

Що ж уявляє собою буллінг? На думку англійського вченого Л. Кішлі, основна характеристика буллингу – це емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи. За сукупністю ж існуючих дефініцій, що надаються у психологічній та педагогічній літературі, буллінг можна визначити як повторно здійснювану агресивну поведінку, тривалий процес усвідомленого жорсткого ставлення, фізичного і (чи) психічного, з боку однієї особи чи групи осіб до іншої особи (осіб)¹. Мотивація до буллингу може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідерові, повалення конкурентів, глибинне почуття антипатії та ін. Особливо небезпечною є мотивація, пов'язана із задоволенням садистських потреб у категорії акценту йованих особистостей, які розвиваються дисгармонійно². Загально-відомо, що крайні форми таких міжособистісних відносин подекуди набувають кримінального характеру, як, наприклад, залякування з метою вимагання, побої та катування, розбій, зґвалтування, замах на вбивство, убивство або доведення до самогубства.

На основі численних емпіричних досліджень психологи і педагоги розрізняють чимало відтінків буллингу. Однак перш ніж перейти до розмежування його видів, зауважимо, що протягом певного відрізка часу може відбуватися перетворення одного виду на інший, оскільки між останніми немає жорсткої межі. Іноді комплекс насильницьких дій може носити два або більше забарвлень, особливо це виявляється під час згаданого вже перетворення одного виду на інший. Наприклад, нерідко школярі зв'язано знущуються з об'єкта переслідування через особисті мотиви (заздрощі, помсту тощо), знімаючи це на відео, аби продати запис в мережі Інтернет і, задовольнивши жагу до приниження слабшого, водночас заробити грошей у такий відверто нелюдський спосіб³. У цілому ж умовна

¹ Hyojin Koo. A Time Line of the Evolution of School Bullying in Differing Social Contexts / Koo Hyojin // *Asia Pacific Education Review*. – 2007. – Vol. 8, № 1. – P. 107–116; *Stopping school violence* // *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. – 2003. – Vol. 5, № 2. – P. 117–124.

² Лейн Девид А. Школьная травля (буллинг) / Девид А. Лейн // *Детская и подростковая психотерапия* / под ред. Д. Лейна и Э. Миллера. – СПб. : Питер, 2001. – С. 26.

³ В российских школах модная забава: снимать пытки на видео и продавать их в Интернете [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsru.com/russia/22mar2007/nasilie.html>. – Загл. с экрана.

класифікаційна система розрізнення видів шкільного насильства являє собою результат скрупульозного вивчення практичними психологами та педагогами матеріалів опитувань та глибинних інтерв'ю з багатьма суб'єктами системи загальної середньої освіти.

1. *За суб'єктним складом буллінг поділяється на одноосібний та колективний (моббінг).* Згідно з матеріалами масштабного соціологічного дослідження, проведеного у школах чотирьох областей України протягом 2011 р., опитані учні, зокрема, відмітили доволі загрозливий рівень частоти проявів організованого насильства з боку груп дітей. Так, 48% респондентів підтвердили скоєння щодо них психічного або фізичного насильства з боку груп однолітків, а 42% зізналися, що аналогічних дій завдають компанії старших дітей. Такі результати сьогодні свідчать про недостатню організованість дітей, відсутність позитивного наставництва в школі, що призводить до формування підлітками власних мікросоціумів за принципом «зграї»¹.

2. *За способом вчинення буллінг поділяють на прямий та непрямий.* Як зазначає швейцарський дослідник А. Гуггенбюль, пряме (контактне, безпосередньо застосоване до жертви) фізичне й вербальне насильство набагато частіше використовують хлопці, у той час як непрямий буллінг, а саме – соціальна депривація, плітки та змови є улюбленими методами дівчат².

3. *За критерієм мети й змісту шкільне насильство умовно поділяється на простий буллінг та хейзинг – сучасний еквівалент ритуалу ініціації, який існує переважно в закритих воєнізованих та інтернатських закладах освіти.* Ці так звані перевірки на витривалість, пов'язані з перенесенням болю та страждань, на переконання психологів, сприймаються хлопцями як акти подолання власного боюгузтва й пихи, демонстрація справжньої чоловічої витримки³.

¹ Дубровська Є. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / Є. Дубровська, М. Ясенівська, М. Алексєнко // Відновне правосуддя в Україні. – 2011. – № 1. – С. 79–103.

² Гуггенбюль А. Зловеще очарование насилия. Профилактика детской агрессивности и жестокости и борьба с ними / А. Гуггенбюль. – СПб. : Акад. проект, 2000. – С. 18.

³ Бердышев И. С. Школьный кризис и права ребенка. Психотерапевтические рекомендации учителям и родителям в отношении «проблемных» учеников / И. С. Бердышев. – СПб. : Анима, 2011. – С. 14.

Однак превалюючим змістом та метою хейзингу є пониження й знуцання з ініційованих. Ритуали, до яких примушують нових членів спільноти, варіюються від нелюдських моральних публічних понижень – наприклад, з'їсти крисячі екскременти, дозволити групі помочитися на себе, публічно пройти оголеним – до грубого фізичного й сексуального насильства. Нерідко такі обряди закінчуються тяжкими травмами, а іноді й летальними випадками. Одна з найбільших проблем запобігання хейзингу – утаємниченість ритуальної діяльності, адже інформування дорослих про такі події щиро вважається негідним «справжнього чоловіка». Відмітимо також, що горезвісна кривава пострадянська дідівщина в лавах армії є прямою спадкоємицею шкільного хейзингу¹.

5. Нарешті, *за характером вчинюваних дій булінг поділяється на фізичний, психічний, сексуальний та економічний*. Ця класифікація не передбачає вичерпного переліку, а лише наводить найхарактерніші види насильства, виявлені шкільними психологами та педагогами, а також батьками жертв і дослідниками проблем системи освіти. Так, до фізичного насильства найчастіше відносять штовхання, запотилічники, копняки, нанесення побоїв, примусове закриття у приміщенні, а також катування шляхом умисного завдання болю, страждань, позбавлення жертви їжі, води тощо. Психічне насильство, на жаль, теж не є винятком в учнівському середовищі в усьому світі. Його прояви варіюються від глузування, образ, пліток, наклепів до жорстокого пониження людської гідності, злісного висміювання та колективної ізоляції або бойкоту, що унеможливує стабільний духовний розвиток дитини, робить її вразливою та може призвести до широкого діапазону соціальних і психічних девіацій. Рідшим, але не винятковим, за даними соціологів, є сексуальний вид насильства, зокрема, вульгарна поведінка або жести непристойного характеру, мацання статевих органів, примушення до публічного оголення та відверті сексуальні домагання. І нарешті, таким, що зрідка виокремлюється вченими, але достатньо специфічним, на нашу думку, є економічний булінг, проблема якого

¹ Бердышев И. С. Школьный кризис и права ребенка. Психотерапевтические рекомендации учителям и родителям в отношении «проблемных» учеников / И. С. Бердышев. – СПб. : Аним, 2011. – С. 19.

сьогодні, в умовах розквіту корисливої злочинності неповнолітніх, як ніколи актуальна. Його причина здебільшого – банальна заздрість до багатших учнів, бажання легко підживитися та за допомогою залякування здобути грошей для розваг; зрідка – мета зайвий раз познущатися з уже підкореної жертви. Найтиповішими проявами такої поведінки називають вимагання у слабшого грошей, цінних речей, їжі під загрозою застосування фізичного насильства, шантажу, псування або знищення речей (іноді – найцінніших, улюблених) об'єкта цькування.

Підкреслимо, що потенційною жертвою або кривдником може стати будь-яка дитина за збігом певних життєвих обставин. Як зазначає П. Рандолл, людина, яка поводить себе у подібний спосіб, не народжується з якимось особливим геном буллінгу, а є продуктом складних соціальних процесів, які через недосконале навчання і виховання створюють антисоціальну особистість, схильну до агресивного маніпулювання слабшими людьми¹. Тим не менш, юні насильники – це зазвичай впевнені в собі, схильні до домінування та підкорення інших, морально й фізично міцні діти та підлітки. На противагу їм, жертвами переважно виступають діти, яким притаманна невпевненість у собі, особлива вразливість до життєвих стресів, нездатність чинити опір насильству і схильність до підкорення.

Один із найнебезпечніших наслідків шкільного цькування – неоправні внутрішні психологічні зміни, які відбуваються як у свідомості жертви та її кривдника, так і у свідків цих подій. Так, у жертви цькування накопичуються відчуття незахищеності, відчаю, безсильної злості та сорому; стрімко падає самооцінка. У результаті запуску складних механізмів психологічного захисту низка дітей починають виправдовувати таке негативне ставлення і вірити в те, що вони дійсно цього заслуговують. У ще гірших випадках жертви захоплюються своїми мучителями, перетворюючись на безвільних зламаних підлітків. Особистість же тих, хто на шкільній лаві не відчуває блокування своєї агресії, зазнає суттєвих структурних

¹ Randall P. Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims [Електронний ресурс] / P. Randall. – Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. – Режим доступу: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>. – Заголовок з екрана.

деформацій і згодом набуває садистських рис. Також, у той чи інший спосіб, змінюються й свідки знущань, які намагаються ігнорувати побачене, аби воно не зачепило їхню зону комфорту, і надалі банально бояться або навіть зловтішаються з чужої біди. Таким чином, шкільне цькування призводить до продовжуваних непоправних наслідків, що вражають практично всі життєво важливі сфери людського буття, а саме:

- формування негативних психологічних властивостей особистості;
- загальне погіршення психічного й фізичного здоров'я;
- комунікативні проблеми або їхнє подальше поглиблення;
- криміналізацію поведінки.

Останній з перелічених наслідків виступає безпосереднім об'єктом вивчення кримінологічної науки, адже однією з жахливих реалій сьогодення залишається хвиля небаченої жорстокості в учнівському середовищі, прояви якої – анонімні відеозаписи знущань з безпорадних одноліток, а іноді навіть і з літніх учителів, – вже заповнили простір мережі Інтернет. Іншим неконтрольованим наслідком трансформації особи, яка зазнала шкільного насильства, що віднедавна перестав бути винятково американським феноменом, є «шкільні розстріли» психопатів-одинаків¹. Однак соціально неблагополучні та агресивні неповнолітні, зазвичай, не отримують належної уваги педагогів, слабо залучаються до позаучбової шкільної діяльності, форми якої, втім, не відповідають віковим особливостям неповнолітніх і позитивний вплив на останніх з боку школи як інституту соціалізації виявляється незначним. В умовах невпинного зростання хворобливих соціальних та психологічних процесів серед учнівської молоді, школи, на жаль, не інформують про це інших суб'єктів профілактики та не вживають заходів щодо надання таким неповнолітнім потрібної допомоги та психологічно-педагогічного супроводу. Подібне ставлення призводить до запізнілого надання допомоги як учням-правопорушникам, так і жертвам насильства і вкрай негативно відбивається на поведінці дітей і підлітків як у школі, так і поза її межами.

¹ Расстрел в московской школе: все подробности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/world/rasstr-el-v-moskovskoy-shkole-vse-podrobnosti-493446.html>. – Загл. с экрана.

Висновки. Таким чином, кожного разу, згадуючи про явище шкільного насильства, необхідно пам'ятати, що зазвичай йдеться не про поодиноких дітей, які зазнали насильства в учнівському середовищі. Булінг – це системне соціально-психологічне явище загальноосвітнього середовища, що детермінує комплексні психологічні трансформації в особі як агресора і об'єкта цькування, так і свідків цього процесу. На місце переведеної до іншої школи жертви обов'язково, рано чи пізно, прийде наступна, і цькування продовжуватиметься, доки не буде вжито реальних профілактичних заходів з боку учасників освітнього процесу.

В статье с криминологической точки зрения рассматривается проблема школьного насилия, его виды и их общественная опасность. Делается вывод о значимости своевременного выявления и предупреждения школьного насилия (буллинга) в рамках общего предупреждения преступности несовершеннолетних.

The problem of school violence, its species and their public danger is considered in the article from criminological point of view. The conclusion on the importance of timeous detection and prevention of school violence (bullying) in the framework of the prevention of juvenile delinquency has been made.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 12 березня 2014 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. В. Голіна.*